

КОНЦЕПТУАЛЬНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ТА МОВНА КАРТИНА (НА МАТЕРІАЛІ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ)

Тетяна ГРИГОРЕНКО (Умань, Україна)

В статті з'ясовується питання етнокультурної лексики, концептуальної картини світу, яка здатна об'єднувати результати пізнання людиною навколишньої дійсності. Актуальність дослідження взаємозв'язку мови і культури, особливостей відбиття мовою досягнень культури етносу зумовлена насамперед відмінностями у розумінні багатьох сторін даної проблеми, наявністю суперечностей у вирішенні як кардинальних, так і часткових питань.

The article deals with the problem of ethno cultural lexics conceptual state of the world, which is able to unite the results of man's adaptation to the world surrounding. The actuality of investigation of interrelation of the language and culture, the peculiarities of defining of language achievements of ethnos culture is conditioned by first of all difrentialities of many sides of this problem and the existence of difficulties in solving cardinal problems as well as ordinary ones.

Ідея семіотичного моделювання етнокультурної лексики (обрядової, звичаєвої, фольклорної, пов'язаної з традиційною народною культурою) сьогодні набуває нових імпульсів, а дослідження з цього кола проблем – вибухового характеру (Герд А., Кононенко В., Маковський М.). Реальний світ членований та інтерпретований через людське сприйняття у вигляді картин мови, створений чи виформований людиною під кутом зору її фізичної й духовної (ідеальної) взаємодії з середовищем [3: 14], поданий концептуально. Концепт є фрагмент знання, досвід особистості, що включає як мовну, так і позамовну інформацію [8: 11]. За А. Вербицькою, тлумачиться як комплекс культурно зумовлених уявлень про предмет і співвідноситься певним чином з поняттям як набором суттєвих ознак, знань про предмет. Проте концепт – це завжди знання, структуроване у фрейм, а це означає, що він відбиває не просто суттєві ознаки об'єкта, а всі ті, які у даному мовному колективі заповнюються знанням про сутність [9: 96]. Важливо при концептуальному аналізі охоплювати весь комплекс культурно-психологічних, побутово-етнографічних, соціально-економічних та інших факторів, що визначають концептуалізацію світу. Поняття картини світу є одним із фундаментальних понять, які виражають взаємовідношення людини із світом, специфіку людського буття та умови існування людини в світі.

Українська словесна символіка, взята в сукупності своїх численних виявів, водночас розкриває свою об'єднану сутність. Сприяючи взаєморозумінню в межах національної мови, така символіка сприяє згуртуванню нації, виробленню в ній почуття самодостатності, подоланню суспільного відчуження. Навіть архетипні символи, що характеризують „підсвідоме”, властиве всьому людству, здобувають на українському ґрунті свою національну самореалізацію.

Подальше вивчення всього розмаїття символічних значень багатьох мовних одиниць української мови, їх формування й розвитку під впливом етнокультури, традиційних форм співжиття українців відкриває нові можливості для визначення національної специфіки символу як такого і мови загалом. Словесна символіка, органічно пов'язана з досвідом, фоновими знаннями, становить невід'ємний національно-культурний компонент мовленнєвої діяльності, відбиває національне зумовлені особливості мислення, визначені загальнонародним світосприйманням, національним образом самого українця.

В різних працях специфіка національно орієнтованої картини світу розглядається крізь призму архаїчних протиставлень, архетипних символів, космогонічних, міфопоетичних, релігійних, побутових, рослинних тощо (Данилюк Н., Жайворонок В., Кононенко В.) або шляхом вивчення концептуальної природи метафори в етнокультурному контексті. Культурна належність етносу безпосередньо пов'язується зі специфікою сприйняття ним природного середовища. "Поверхня землі кожною особистістю уявляється, бачиться виключно крізь призму своєї культури" [2: 40]. При цьому в кожній мові виникає своя, неповторна "суб'єктивна реальність", що становить результат процесу об'єктивізації ідей, образів, реалій в їхньому етнокультурному розмаїтті. Тісний емоційно-когнітивний зв'язок етносу з природним середовищем його функціонування відкриває широкі перспективи для вивчення етнічного світобачення через лінгвокультурні ситуації, лінгвокультурні етнічні

символи, які виявляються через взаємодію мовних, етнокультурних та етнопсихологічних чинників.

Концептуальне моделювання об'єктів народної культури, їхній синкретичний опис шляхом побудови логіко-поняттєвих координат, дає змогу розкрити нові, мало помічені, приховані особливості структурування лексики за принципом полів – дериваційних, синонімічних, антонімічних чи епідигматичних. Реконструювати онтологічні та контекстуальні засади архаїчної мотивації лексики. Це дає змогу визначити національні пріоритети, етнонаціональні й стереотипні ознаки на тлі загальнонародних і загальномовних цінностей через проникнення у словесну та міфопоетичну символіку, змодельовану у цілісну систему [6: 229]. Кожна культура, своєрідно моделюючи свій "мовний образ світу" або семіотичний код, виокремлює, лінгвалізує і модифікує фрагмент дійсності, позначається на значеннєвих та виражальних засобах конкретної мови, способах номінації культури, адже культура – це не стільки матеріальне явище, яке складається з речей, людей, їхньої поведінки, це організація цих складників у свідомості в певній моделі пізнання та інтерпретації світу.

На ґрунті метафоризованого осмислення висловів, що включають етнографічні назви предметів побуту, передусім селянського, розвинулася велика за обсягом і значеннєвим потенціалом група сталих зворотів, що засвідчили своєрідність народної образності, побудованої на власне українських світоглядних принципах. Включення до багатьох національно мотивованих фразем етнографічних або етнічно переосмислених компонентів на зразок: *бандура, барило (барильце), бирка, бодня (боденька), борц (борщик), бричка, вареник (вареничок), варенуха, веретено (веретенце, веретінце), вишиванка, вінець, галушка, гаман (гаманець), глечик, глиняник, голубці, гречаник, дзбан (джбан, жбан), діжа, домовини, жайворонок (обрядовий), жупан (жупанець, жупанок, жупанчик), запічок, заручини, зілля, іванець-киванець, кагла, кадило, казан (казанець), калач, калитка, каптур, кашук, каша, кептар (кептарик), кибалка, кисіль, кісник, книш, ковганка, кожух, коливо зумовлене усвідомленням їх функціонального розмаїття, семантичних можливостей, процесами непрямой номінації, викликаной творчою фантазією народу, напр.: *розбити макітру „посваритися”, як з клоччя батіг „нікудишній”, накривати мокрим рядном „докоряти, погрожувати”, на руку ковінька „цього й треба”, як дурень з писанкою (писаною торбою) „бути заклопотаним тим, що цього не варте” та ін.**

Відштовхуючись від компонентів – назв продуктів харчування, їжі, напоїв (*бакуша, банти, березівка, вареник, різанка, сокове, соложенник, розсільниця, ріп'яник, риндза, кисляк, кисіль, киселиця, кваша, книш, кутя, мед, бужанина, вурда, галамбець*), українці створювали образні характеристики рівня добробуту, передавали своє розуміння заможного життя, напр.: *як вареник у маслі „про людину з достатком”, одного тіста книш „подібні між собою”, передати куті меду „переборщити”*. Мовна картина світу кожного народу спирається на свою концептосферу, чільне місце в якій належить флоризмам. Кожний з етносів, наприклад, східного слов'янства, крім спільних, має специфічні асоціативи. Стереотип слова **дуб** полягає в тому, що в основу символічного значення покладено архетип "сила", "довголіття". Слово в багатьох випадках є синонімом *дерева* взагалі, дерево предків, центр світобудови, предмет спеціального культу. Через те, що семантичний обсяг слова **дуб** містить значення "сила, міць", яке становить підставу для широко вживаного порівняння з юнаком. В лексемі **дуб** закладено цілу низку характерних ознак, які актуалізуються у вторинній функції. Це передусім специфічні якості об'єкта первинної номінації. Наприклад: *Ой ти, дубе кучерявий, Лист на тобі рясний. Ти, козаче чорнобривий, Слова ж твої красні* (нар. пісня) в центрі символічної картини лексема **дуб**, яка вказує на юнака.

У сполученні **зелений дуб** спостерігаємо співіснування периферійної семи "молодість, веселість", закладеної в переносному вживанні прикметника **зелений**, та семи "сила": *Чом дуб не зелений, бо туга прибила, Гей, козак не веселий, бо й лиха година* (нар. пісня). Якщо ж в контекст ввести слово-символ вода, то символ **дуб** втрачає свої позитивні конотації. О.Потебня зазначав, що жінка, яка видана за нелюбого, "протиставляє своє горе цілющій силі холодної води": *Тече вода холодная з-під корення; Нема мені орадоньки од мого нелюба*. [7: 327]. Але виявляється і приглушення основної семантики: *Ой у полі два дубки, два дубки,*

схилилися до купки, до купки (нар. пісня). Символічне значення лексеми *дуб* поєднується із символом *два*, одним із співзначень якого є "миттєве заспокоєння сил, що знаходяться в рівновазі". Культурний стереотип у семіотичній мові культури ототожнюється з макрознаком, тобто становить специфічний ментальний конструкт, що закладений в свідомості людини через мовний знак.

Велика кількість синонімів і похідних, які позначають одне поняття в одному ареалі засвідчують про стійкість і важливість реалії в житті й також слугують допоміжним джерелом оцінки відношення до того чи іншого об'єкта. Конотативно-прагматична детермінованість у сфері звертання до вибору одного із синонімів пов'язана з характерною для української ментальності позицією. Культурний стереотип, що успадкував більш вузьке поняття формули, становить оформлене у певній суспільній рамці уявлення про предмет. Це уявлення закріплене в мові, доступне завдяки мові і відноситься до колективного знання про світ. Саме оціночний компонент відіграє значну роль у номінативних процесах при виборі ідеї найменування, тобто при виділенні одних об'єктів, ознак порівняно з іншими.

Відомо, що поняття, закріплені в лексиці однієї мови безеквівалентні в іншій, показують, наскільки важлива дана реалія в житті окремо взятого народу як спосіб його національної самоідентифікації, відмежування від інших мовно-культурних спільнот.

Такі ж процеси характерні і для предметів. Кожний ментальний простір задає свій смисловий контекст, тому що одного ізольованого слова в дійсності не існує, адже контекст не мотивує структурне значення мовних одиниць, а актуалізує значення, яке необхідне для включення одиниці в акт комунікації, для вираження і передачі позамовної інформації. Наприклад, процеси та предмети обробки землі, метафоризуючись, закріпилися у фразеології: *мілко (неглибоко) орати* [10: 589] – поверхово ставитися до виконання, розуміння чого-небудь; *ходити за плугом* [10: 930] – орати, обробляти землю; *той (хто) у луг, [а] той (хто) у плуг* [10: 888] – безладно, в роздріб (про незлагоджені, неузгоджені дії). Подібні фразеологічні одиниці ще раз підкреслюють як відбувалося переосмислення певних речей. Більша частина фразеологізмів має двопланову семантику.

Характеристика певних понять і на сучасному етапі подається через призму світосприйняття: *вийти з борозни* [10: 190] – ставати неспроможним займатися активною діяльністю. Ми вже згадували, що мовна картина світу не є дзеркальним відображенням світу, а є лише інтерпретацією окремих фрагментів та елементів картини світу. Тому національні особливості фразеологізмів виявляються у специфічній образності, яка виникає у результаті оригінального поєднання понять. Ця образність свідчить про семантичне перетворення окремих мовних одиниць. У процесі такої переорієнтації компоненти втрачають семантичну співвіднесеність із відповідними словами вільного вжитку, і виражають світогляд людини. Варто згадати, що вислів *скакати (стрибати) у гречку* [10: 813] – мати нешлюбні зв'язки. Це значення співвідноситься із смисловою структурою слів вільного вжитку "скакати (стрибати)" і "в гречку". А.О. Івченко розглядає трансформацію образу: *скакати в гречку*, тобто завдавати шкоди чужим сільськогосподарським угіддям – завдавати шкоди чужій родині – зраджувати, порушувати подружню вірність [4: 182].

Фразеологічні одиниці з лексемою *горох* фіксують певні народні уявлення та порівняння, наприклад: *жити як (мов, ніби і т. ін.) [той] горох при дорозі* [10: 191] – дуже погано. У даний вислів побудований на асоціативних реаліях.

Цікавою є думка про походження *гороху*, яка в українських народних віруваннях міцно пов'язана із хліборобством. Так, ячмінь і горох походять із сліз Адама, коли він, після вигнання з раю, обробляв уперше землю й плакав, а де "падали на землю його сльози, там виріс горох" [1: 300]. Цілий ряд народних порівнянь свідчать про те, що з'явитись вони могли лише з уст землероба. Виступаючи компонентами фразеологізмів, вони посилюють статус репрезентів народного світосприйняття, відіграють роль своєрідних етнографічних і культурно-історичних маркерів. А також служать могутнім механізмом розбудови етномовної картини світу, творчого продукту мовленнєвої діяльності етносу.

Насамкінець зазначимо, що містичний смисл символів не завжди піддається однозначній концептуалізації, оскільки часто виводить їх за межі обов'язкової співвідносності образу та

його осмислення. У результаті з'являються слова-ідеї з хиткою, розмитою символікою, принаймні такою, що дістає різну інтерпретацію. Разом із тим часом неширокий мовний контекст, його конструкти можуть сприяти виявленню символічного значення, зокрема в умовах частотності словесного образу, розміщення його в асоціативному ряду близьких понять-символів, понять-асоціацій, надання словам із внутрішньою символікою ключової функції тощо. Поступово розкриваючи своє потаємне значення, слово-символ набуває дедалі більшої смислової ваги.

На ґрунті метафоризованого осмислення висловів, що включають етнографічні назви предметів побуту, передусім селянського, розвинулася велика за обсягом і значеннєвим потенціалом група сталих зворотів, що засвідчили своєрідність народної образності, побудованої на власне українських світоглядних принципах.

Отже, мова через семантичну систему своїми засобами відображає єдину природу світу в концептуальній системі людини як універсальній понятійній системі. Єдина картина світу формується комбінаціями значень мовних одиниць, які є специфічними для кожної мови. Саме тому, при дослідженні проблеми мовної картини світу надзвичайно велика увага надається аналізу семантичних та когнітивних аспектів мови у взаємодії.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування. – К.: Довіра, 1992. – 416 с.
2. Вендина Т.И. Этнолингвистика, аксиология и словообразование // Слово и культура. Памяти Н.И.Толстого. – М.: Индрик, 1998. – Т.1. – С. 39-48.
3. Зеленько А.С. До питання про становлення лінгвістичного детермінізму (від структурної до когнітивної семантики). – Луганськ, 1999. – 71 с.
4. Івченко А.О. Здобутки і перспективи етимологічних досліджень української фразеології // Мовознавство: Доповіді і повідомлення II Міжнародного конгресу україністів, 1993. – С. 178–181.
5. Керлот Х. Словарь символов. – М.: Reft-book, 1994. – 608 с.
6. Кононенко В. Українство в словесній символіці // Мовознавство: Тези та повідомлення 3 Міжнародного конгресу україністів. – Х.: Око, 1996. – С. 39–46
7. Потебня А.А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – 624 с.
8. Селиванова Е. Принципы семиотического анализа // Актуальні проблеми металінгвістики. – К.; Черкаси: Брама, 1999. – С. 11 – 14.
9. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки рус. культуры, 1996. – 286 с.
10. Фразеологічний словник української мови / Уклад. В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 1999. – 984 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Григоренко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри практичного мовознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Наукові інтереси: етнокультурна лексика української мови, концептуальні картини мови.

ПРИЙМЕННИКОВІ ІНФІНІТИВНІ КОНСТРУКЦІЇ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ У ДІАХРОНІЇ

Лілія ДОЛГОПОЛОВА (Київ, Україна)

У статті розглянуто специфіку становлення прийменникових інфінітивних конструкцій um/ohne/statt + zu + Infinitiv у німецькій мові, визначено шляхи й чинники їх граматикалізації.

The article deals with the specificity prepositions infinitive constructions um/ohne/statt + zu + Infinitiv in German and their formation. The way and motive of their grammaticalization are analyzed.

Сучасний етап розвитку граматичних студій характеризується посиленням інтересу до проблем, пов'язаних з природою граматичних явищ у синхронічному й діяхронічному аспектах. Пріоритет відводиться аналізу еволюційних змін і закономірностей розвитку граматичної системи, установленню формальних, семантичних і функціональних характеристик граматичних одиниць і пошуку граматичних універсалій, що дозволяє вийти на якісно вищий рівень узагальнень для пояснення процесів, які відбуваються у різних мовах (О.С. Кубрякова, О.Є. Кибрик, А.О. Кибрик, В.О. Плунгян, J.L. Bybee, G. Diewald, Chr. Lehmann, W. Pagliuca, R.D. Perkins).